

ТЕРМІНИ НА ОЗНАЧЕННЯ КАТЕГОРІЙ ІМЕННИКА У ГРАМАТИЧНИХ ПРАЦЯХ 20–30-Х РОКІВ КІНЦЯ ХІХ ПОЧАТКУ XX СТОРІЧЧЯ

© Козелко І. Р., 2015

У статті розглянуто терміногрупу іменника у морфологічній терміносистемі української мови кінця ХІХ поч. ХХ ст. Виявлено перехід наукової думки на етапі вдосконалення та утвердження низки морфологічних термінів. Простежено неоднозначність уживання терміна «морфологія», подано приклади варіювання частиномовних назв. Зазначено причини, які перешкоджали зоднаковленню морфологічних термінів. Більшість морфологічних термінів увійшло до слововжитку сучасної морфологічної структури української мови.

Ключові слова: українська мова, історія мови, граматична терміносистема, категорії іменника.

In the article the term group «noun» in morphological terminology of Ukrainian language at the end of XIX beginning of XX century is considered. The transition of scientific thought on the stage of improvement and consolidation of a number of morphological terms is revealed. Ambiguity of the use of the term “morphology” is traced, examples of varying parts of speech is given. It is marked the reasons that prevented unification of morphological terms. Most morphological terms included in the bosom of modern morphological structure of Ukrainian language and entrenched in it.

Keywords: Ukrainian language, history of language, grammatical terminological system, categories of noun.

Стан сучасних терміносистем у будь-якій науковій галузі неможливо оцінити, не враховуючи історичного розвитку, передумов та умов їхнього формування. До однієї з них належить і лінгвістична термінологія української мови. Жваві дискусії щодо уніфікації цієї терміносистеми розпочались у 20–30-х роках ХХ ст. «... Дух національного відродження сприяв утвердженню української мови в освіті й науці загалом, і в термінографії зокрема. Державні заходи були спрямовані на запровадження української мови не лише в державному апараті, а й для користування нею в культурному житті» [2, с. 122].

Цей відтинок часу мав велике значення для становлення та усталення української граматичної терміносистеми. Ю. Шевельов зазначав, що «в сучасній українській науковій термінології є галузі цілком усталені й загальносприйняті. До таких галузей належить, наприклад, граматична термінологія» [6, с. 96]. Далі науковець висловив цікаву думку про те, що ця термінологія «...виявляє майже в усіх своїх складниках галицьке походження. Назви частин мови (*прикметник, прислівник...*), назви частин слова (*наросток, приросток...*), назви синтаксичних понять (*речення, підмет,*

присудок...), назви розділових знаків (*кома, середник, крапка...*) – все це переважно, якщо не виключно, прийшло до літературної мови з Галичини, а панує воно тепер в літературній мові безконкурентно. Навіть наголос у цих словах засвоєно, здається, галицький» [6, с. 96–97].

Додамо, що у складі граматичної термінології переважали терміни, що стосувалися морфологічної системи української мови, адже синтаксис не завжди входив до граматики.

У пропонованому дослідженні простежимо становлення терміна «іменник» та його основних категорій в українських граматиках кінця XIX поч. XX ст.

Мета статті – описати та проаналізувати морфологічні терміни підгрупи іменника, які представлено в навчальних книгах зазначеного періоду, а також показати їхнє входження до граматичної терміносистеми сучасної українській літературної мови.

Об'єктом є морфологічні терміни в граматиках кінця XIX поч. XX ст.

Предмет – скодифікувати зафіксовані терміни, що позначали іменника та його основні категорії у шкільних та граматичних працях кінця XIX поч. XX ст.

Грамматична терміносистема української мови в історичному аспекті неводнораз привертала до себе увагу науковців, серед яких Н. Москаленко, В. Німчук, В. Захарчин, О. Медведь й ін. Зокрема Н. Москаленко, проаналізувавши семантику, походження, мотивацію назв мовознавчих назв, засвідчених в українських граматиках кінця XVI – першої половини XX ст., запропонувала власну періодизацію української граматичної термінології. В. Німчук розглядав давні мовознавчі терміни в контексті історії української мовознавчої думки. В. Захарчин дослідила мовознавчу термінолексику і термінотворчий процес кінця XIX – початку XX ст. О. Медведь розглянула системні параметри української граматичної термінолексики та її періодизацію. На зрізі XVI–XVII ст. описала мовознавчу термінологію Д. Якимович-Чапран. Окремі частини мови в історичному аспекті аналізували О. Гайда (прийменник), Т. Висоцька (сполучник) О. Заневич (дієслова) та ін.

Актуальність дослідження – виявити зафіксовані в навчальних книжках з української мови термінолексеми, що позначають іменник і його основні категорії.

Зіставлення таких лексем у різних граматичних порадицях і навчальних підручниках одного синхронного періоду дозволить простежити історичні процеси їхнього еволюціонування, уніфікування та становлення. На думку В. Захарчин: «одним з найважливіших питань розроблення і нормалізації термінології в усіх мовах є питання про джерела творення термінології та про правильне використання цих джерел» [1, с. 25].

Щоб проаналізувати терміноодиниці, які стосуються наукових найменувань іменника в морфології, звернімося до назв, якими оперували науковці поч. XX ст., позначаючи частини мови. До складу морфологічних термінів для частини мовного вираження тоді належали різноманітні варіанти. Розгляньмо українські навчальні підручники і граматики кінця XIX поч. XX ст., а саме науково-методичні праці Г. Шерстюка, П. Залозного, В. Коцовського й І. Огоновського, С. Смальноцького та Ф. Гартнера, В. Сімовича, О. Курило, П. Горецького й І. Шаля та ін.

Сучасна назва мовознавчого розділу *морфологія* почала утверджуватись ще від позаминулого сторіччя. Наприкінці XIX – на поч. XX ст. існували неоднозначні лексеми для позначування цього поняття. А подекуди терміна «морфологія» взагалі не було. Проте тогочасні граматики й науковці запроваджували цей розділ і відповідну термінолексику у власних працях, не уживаючи самого терміна *морфологія*.

Якою ж термінологією послуговувалися на той час у навчальних практикумах і граматиках, позначаючи морфологічні поняття?

У Г. Шерстюка (1907), П. Залозного (1912) та О. Курило (1917) розділ, який осягав інформацію про частини мови мав назву «**Частини мови**», у С. Смаль-Стоцького й Ф. Гартнера (1914) – «**Відмінюванє**», у В. Коцовського й І. Огоновського (1912) – це «**Наука про відмінюванє слів**», у В. Сімовича «**Слова**», у П. Горецького, І. Шаля (1926) відповідає сучасному терміну «**Морфологія**». Аналізуючи ці праці, простежимо еволюцію терміна «морфологія».

Перелічені варіанти терміна свідчать про незавершеність термінотворчого процесу, але вже помітний крок до сучасної норми граматичної термінології.

Розгляньмо, які частини мови виокремлювано в цих працях, та визначмо їхню кількісну структуру.

За Г. Шерстюком було **дев'ять частин мови**: ім'я *самостійне* (с. 13)¹, ім'я *приложне* (с. 13), ім'я *числове* (с. 13), *містийменник* (с. 13), *дієслово* (с. 13), де до невідмінних частин мови належали: *наріччя* (с. 13), *приіменник* (с. 13), *злучник* (с. 13), *виклик* (с. 13).

П. Залозний також виокремлював дев'ять частин мови: *іменники*, *прикметники*, *числівники*, *заіменники*, *дієслова*, *приіменники*, *прислівники*, *злучники*, *оклики*.

О. Курило, класифікуючи слова на *відмінні* та *невідмінні* частини мови, виокремила: *речівник*, *прикметник*, *числівник*, *займенник* (також у складі *займенника* науковець розрізняла *займенники-речівники*, *займенники-прикметники*, *займенники-числівники*), *дієслово*, *прислівник*, *приіменник*, *злучник*, *вигук*.

За С. Смаль-Стоцьким, усі слова також поділено на **дев'ять гуртів** або на **частини мови**, відповідно до того, що вони означають: *іменники* (с. 27), *прикметники* (с. 27), *заіменники* (с. 27), *числівники* (с. 27) (ці чотири частини мови науковець називає *іменами*), *дієслова* (с. 27), *прислівники* (с. 27), *приіменники* (с. 27), *злучники* (с. 27), *оклики* (с. 27).

У граматиці В. Коцовського й І. Огоновського перелічено такі **часті мови**: *іменники*, *прикметники*, *числівники*, *заіменники* (їх також як й у С. Смаль-Стоцького названо *іменами*) *дієслова*, *приіменники*, *прислівники*, *злучники*, *оклики*.

У В. Сімовича, згідно з тогочасною лінгвістичною традицією, натрапляємо на відмінні та невідмінні частини мови, загалом їх було також дев'ять: *іменики* (с. 126), *заіменики* (с. 126), *прикметники* (с. 126), *числівники* (с. 126), *дієслова* (с. 126), *приіменики* (с. 126), *прислівники* (с. 126), *сполучники* (с. 126), *виклики* (с. 126).

Отже, сталою є кількість визначених частин мови, що є позитивним явищем, оскільки поступово відбувалося становлення теоретичної бази української морфології та її термінології. Проте, спостерігаємо термінологічну неусталеність назв деяких частин мови в навчальних і граматичних книгах кінця XIX поч. XX ст.

Не було чітко дотримано вживання терміна *частини мови*. Зазвичай науковці використовували термін *частини мови*, але й означували це поняття як *гурти* або *частини мови*, також натрапляємо на варіант *часті мови*. Помітним є варіювання сучасного терміна «іменник»: *ім'я самостійне*, *іменники*, *речівник*, *іменики*. Ця варіативність полягає в підходах, якими керувались науковці. На думку Н. Москаленко, «у кінці 20-х років різнобій у вживанні термінів-назв частин

---

¹ Тут і далі в дужках подано сторінки відповідних книжок, авторів яких зазначено в рядку.

мови також не зменшився. До деякої міри затримав уніфікацію назв частин мови вплив так званого «формалістичного напрямку» у мовознавстві, який негативно відбився на розробці деяких лінгвістичних проблем, в тому числі і на класифікації частин мови та на їх назвах» [3, с. 90].

Науковці працювали в період, який називають перехідним, оскільки відчувається відхід від узвичаєних і наближення до витворення нових засад граматичної термінології. Потребували змін ці терміни відповідно до живих законів мови, тому автори підручників науково переосмислюють готові терміноформи й витворюють нові.

Безперечним є той факт, що зі стрімкою з'явою граматичної літератури розвивалась і супровідна граматична термінологія. Проте процес тільки набрав обертів на кодифікаційній платформі, що й не могло не позначитись гучним обуренням та невдоволенням культурних діячів і науковців. Показовим щодо цього стану є вислів С. Черкасенка: «Безладдя, яке панує тепер в українській орфографії і термінології, – се суще прокляття для сучасних упорядників шкільних книжок і підручників; що ні видавництво, що ні письменник, – то й відмінний правопис, і не знаєш, за ким йти, чого додержувати...» [5, с. 3].

Зауважмо, що на той час у структурі морфологічних термінів яскраво вираженим є український генетичний код, що передавав народний дух мови. Для того, щоб з'ясувати, як саме він виявлявся, розгляньмо терміногрупу «іменник» у тогочасній морфологічній терміносистемі.

Морфологічні терміни Г. Шерстюк подає лише в підручнику «Коротка українська граматики для школи» (1907) (була ще його «Українська граматики для школи» (1909)) таким чином: Частина мови, що визначає назву всякої річі, – є *ім'я самостійне*. Напр.: чоловік, вовк, стіл [7, с. 13]. На сучасний лад розуміємо – *іменник*. Відповідно за опозиційними ознаками «живої річі» або «неживої річі» визначено у підручнику *ім'я самостійне животне та ім'я самостійне неживотне*. У імені самостійному животному як підвид виділяється *ім'я самостійне особове*, що визначає людину, особу [7, с. 13]. Також автор перелічує семантичні групи іменника: *ім'я самостійне власне* (с. 14), *ім'я самостійне рядове* (с. 14), *ім'я самостійне збірне* (с. 14), *побільшуючі самостійні ймення* (с. 14), *поменьшуючі ймення самостійні* (с. 14), *ласкаючі ймення самостійні* (с. 14), *зневажаючі ймення самостійні* (с. 14),

Назви лексико-граматичних та граматичних категорій іменника у праці представлено такими морфологічними термінами: *рід* (с. 14), *число* (с. 14), *відмінок* (с. 16), що цілком відповідає сучасним назвам категорій іменника. Г. Шерстюк виокремлює *чоловічий рід* (с. 14), *жіночий рід* (с. 14), *середній рід* (с. 14), *спільний рід* (с. 15), *родове закінчення – закінчення слова, що визначає рід* (с. 16); число поділяє на *одиничне число* (с. 16), *многе число* (с. 16), *подвійне число, коли говориться про пари річей* (с. 16); відмінок зреалізовано сімома парадигмами й цілком відповідає сучасним відмінковим термінам: *відмінок називний* (с. 17), *відмінок родовий* (с. 17), *відмінок давальний* (с. 17), *відмінок знахідний* (с. 17), *відмінок кличний* (с. 17), *відмінок орудний* (с. 17), *відмінок місцевий* (с. 17). Також згадує автор і про *чужомовні ймення* (с. 26), тобто іншомовні слова.

Г. Шерстюк у «Короткій українській граматиці для школи» відобразив ознаки іменника через його категорії роду, числа, відмінка, а також представив оригінальну термінологію щодо називання

семантичних груп іменника, які частково засвоїлись у такому вигляді, підкреслимо, що назви відмінків збереглись у сучасній українській літературній мові.

Грунтовного опрацювання та оригінального підходу набули терміни, які класифікуємо як морфологічні, у «Граматиці української мови» В. Сімовича. Пильне спостереження над «живими законами мови» дозволило науковцеві висвітлити теоретичні засади й увести власне трактування термінів. *Іменники* схарактеризовано як *слова, що подають ім'я (назву) предметам, поділяють ся щодо свого значіння на дві великі громади* [4, с. 130]. Поділ іменників за В. Сімовичем: *наочні або змисливі* (с. 130) – іменники, які можна схопити очима, побачити на очі; *подумані, уявні або речі* (с. 131) – іменники, яких очима не схопиш, а тільки уявити собі їх можна [4, с. 131]. *Наочні іменники* поділено на *живі й неживі, звірячі й особові* (с. 131). А також *наочні іменники* поділено на *власні ймена* (с. 131), *татункові або рядові іменники* (с. 131), *збірні іменники* (с. 131), *матеріальні іменники* (с. 131). Згідно із правилами творення іменників граматист розрізняв *зрублі іменники* (с. 136) та *здрибнілі іменники* (с. 137). Іменники у праці схарактеризовано за родами та числами. Автор розрізняє три роди: *чоловічий рід* (с. 127), *жіночий рід* (с. 127), *середній рід* (с. 127); і три числа – *однина* (с. 129), *двійня* (с. 129), *множина* (с. 129). Оскільки *відміну* українські підручники розрізняли за родами, тому автор подав: *чоловічу відміну* (с. 144), яку своєю чергою поділив на: *тверду і м'яку; жіночу відміну* (с. 144): *тверда, м'яка і шелестівкова; середню відміну* (с. 144): *тверда, м'яка і шелестівкова*. У семи парадигмах *відмінків* представлено варіативність термінів: *називний відмінок або називник* (с. 128), *родовий або родовик* (с. 129), *давальний або давальний* (с. 129), *знахідний або знахідник* (с. 129), *кличний або кличник* (с. 129), *орудний або орудник* (с. 129), *місцевий або місцевик* (с. 129).

Імовірно, що деякі терміни В. Сімович успадкував від попередників, бо вони є і в «Короткій граматиці української мови» П. Залозного: *змислові іменники* (с. 16), *подумані іменники* (с. 16), *іменник власний* (с. 17), *іменник рядовий* (с. 17), *іменник животний* (с. 17), *іменник особовий* (с. 17), *іменник неживотний* (с. 17), *іменник збірний* (с. 17), *іменники побільшуючі, помешуючі* (с. 17), *ласкаючі і зневажаючі іменники* (с. 17); на означення роду: *мужеський рід* (с. 17), *женський рід* (с. 17), *середній рід* (с. 17), *спільний рід* (с. 17); на виокремлення числа: *одиначне (однина)* (с. 17), *многе (множина)* (с. 17), *двійне число* (с. 17); у відмінках (є також сім) використовував автор *числові назви відмінків*; належать сюди також морфологічні терміни *відмінна іменникова, деклінація або відмінювання* (с. 18), *відміна іменників* (с. 18), *чужомовні іменники* (с. 27).

Високу оцінку свого часу отримала «Грамматика руської мови» (1914) С. Смаль-Стоцького та Ф. Гартнера. Саме й тому В. Сімович, будучи вірним послідовником свого «наукового батька» С. Смаль-Стоцького, зазірав час від часу до неї та, як згадував науковець, також «мав під рукою» і його граматику. Автори цієї праці наголошували на чотирьох частинах мови, які називали *іменами* – *іменники* (с. 27), *прикметники* (с. 27), *заіменники* (с. 27), *числівники* (с. 27), що було близьким до античної традиції. Доволі вдалою, на нашу думку, є запропонована класифікація *осібних груп іменників*: *імена власні, імена татункові, імена збірні, імена матерій* (с. 28). Сталими є морфологічні терміни, що характеризують рід, число, відмінок. У праці автори підтримують числове вираження відмінків (сім відмінків), відповідно до їхньої послідовності: *перший відмінок* (с. 60), *другий відмінок* (с. 60), *третій відмінок* (с. 60), *четвертий відмінок* (с. 60), *п'ятий відмінок* (с. 60), *шестий*

відмінок (с. 60), *семий відмінок* (с. 60); та три роди – *мужеський, женський і середній роди* (с. 61). Оригінальним є підхід до числового вияву іменниками: *однина* (с. 60), *множина* (с. 61), *двійня* (с. 61), *іменники без однини і іменники без множини* (с. 61). Також автори розглядають *відміну: тверда і м'яка відміна* (с. 65), *відміна шелестівкова* (с. 73); та *осібні або родові закінчення* (с. 62).

Висновок. Терміни, подані в зазначених раніше граматичних працях, увійшли в науковий обіг як такі, що чітко й точно позначали поняття морфологічної терміносистеми. Іменник як відмінна частина мови виявив низку категорійних ознак, які закріпились як терміни й у сучасній морфологічній структурі. Запропонована термінологічна підгрупа іменника була цілком зрозумілою для тогочасного шкільництва, що підтверджує її послідовне використання і в інших авторських навчальних підручниках. Як засвідчили спостереження, намагання науковців витворити національну морфологічну термінологію дало свої паростки в сучасну мовну картину світу. Мовознавчі терміни на позначку понять морфології, а саме іменника та його категорій, сучасна українська морфологічна терміносистема переважно сприйняла й засвоїла. І найважливіше – своєю термінологічною справою автори тогочасних навчальних граматик сприяли термінологічній впорядкованості та уніфікації певних термінів.

1. Захарчин В. *До питання про джерела формування української мовознавчої термінології в кінці XIX – на початку XX століття* / В. Захарчин // *Українська термінологія і сучасність*, 1996. – С. 25. 2. Кочан І. *Українське термінознавство 1920-х років: погляд з позицій XXI століття* / І. Кочан / *Вісник Львівського ун-ту. Серія філологічна*. – Вип. 52. – 2011. – С. 122–129. 3. Москаленко Н. *Нарис історії української граматичної термінології* / Н. А. Москаленко. – К. : Рад. школа, 1959. – 224 с. 4. Сімович В. *Граматика української мови* / В. Сімович. – Ляйпціг, 1919. – 84 с. 5. Черкасенко С. *Од видавництва // Найпотрібніші правила правопису з додатком самостійного писання. Підручник для початкових шкіл* / С. Черкасенко. – К., 1918. – Ч. 1. – С. 3. 6. Шевельов Ю. *Внесок Галичини у формування української літературної мови* / Ю. Шевельов. – К. : ВД «КМ Академія», 2003. – 160 с. 7. Шерстюк Г. *Коротка українська граматика для школи* / Г. Шерстюк. – ч. I. – Полтава, 1907. – 56 с.